

1. КӨППАРАДИГМАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ

Бердібай Шалабай

Филология ғылымдарының докторы, профессор
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті
bshalabai@mail.ru

КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ АВТОР МОДАЛДЫЛЫҒЫ, АВТОР БЕЙНЕСІ ЖӘНЕ ТІЛДІК ТҰЛҒА КАТЕГОРИЯЛАРЫ

Мәтінді ұйымдастырушы категориялардың ішінде ең маңыздылары – мәтін модалдылығы және автор бейнесі категориялары. Олар мәтін түзуші тілдік және тілдік емес барлық элементтердің басын біріктіріп бір ортақ арнаға ұйыстырады және мұның бәрі мәтіндегі тілдік тұлға категориясымен ұштасып жатады.

Адамның өзін-өзі және әлемді тану үдерісінде ғылыми зерттеулердің антропоэзектілігінің рөлі артып отыр. Соның нәтижесінде қазіргі тіл білімінде тіл иесі адам, сөйлеуші адам, яғни тілдік тұлға негізгі зерттеу нысанына айналды.

Тілдік тұлға терминін өткен ғасырдың 30-жылдары алғаш В.В.Виноградов енгізді. Ол тілдік тұлға ұғымын көркем шығарманың дара тілдік құрылымын ашу үшін пайдаланды. Ол былай дейді: «Проблемы изучения типов монолога в художественной прозе находятся в тесной связи с вопросом о приемах конструирования «художественно-языкового сознания», образа говорящего или пишущего лица в литературном творчестве. Монолог прикрепляется к лицу, определительный образ которого тускнеет по мере того, как он ставится все в более близкие отношения с всеобъемлющим художественным «я» автора. А чисто образ авторского “я”, все же являющийся фокусом притяжения языковой экспрессии, не появляется. Лишь в общей системе словесной организации и в приемах экспрессивного «изображения» художественно-индивидуального мира проступает внешне скрытый лик «писателя» [1,82]. В.В.Виноградовтың бұл сөзінде шығармадағы тілдік тұлға, көркем бейне, автор бейнесінің ара қатысы мен өзара әсері туралы негізгі ой айтылған.

Ю.Н.Караулов тілдік тұлғаға адамның «шығарма мәтінін құруға негіз болатын қабілет-қасиеттерінің жиынтығын» жатқызады [2,3]. Ол көркем мәтін туғызушы қаламгердің тілдік тұлғасының үш деңгейлік моделін жасап ұсынды. Нөлдік деңгей, тілдік-семантикалық деңгей, қарым-қатынас тілін қаншалықты меңгергендігімен анықталады. Бірінші, когнитивтік деңгейде тілдік тұлғаның жеке және ұжымдық тілдік санасының таным кеңістігін қалыптастыратын білім, түсініктері өзектенеді. Осы деңгейде тұлға әлемінің тілдік моделі ұғым, идея, концептілер түрінде үлгіленіп, әлемді түсінуінің өзіндік жеке үлгісі жасалады. Екінші, прагматикалық деңгей тілдік тұлғаның дамуын белгілейтін мақсат, мүдде, себептермен сипатталады.

Тілдік тұлғаға қатысты В.И.Карасик концепциясында адам бойындағы этномәдени, социомәдени бастамалар мен даралық ерекшеліктерінің ажырамас байланысы негізге алынады. Сонда тілдік тұлға дегеніміз мәдени-тілдік және қатысымдық-әрекеттік мазмұнға ие құндылықтар, білім, мақсат, мінез-құлық иесінің жалпыланған бейнесі болып шығады [3,22].

Көркем шығармадағы тілдік тұлға мәселесі қазақ филологиясында да жан-жақты қарастырылып келеді [4].

Тілдік тұлға автор модалдылығы, автор бейнесі категорияларымен тығыз байланысты.

Автор бейнесі филология ғылымында азды-көпті дәрежеде сөз етіліп келсе, мәтін модалдылығы тек өткен ғасырдың 70-80 жылдарынан бастап қана зерттеле бастады.

Сөйлем модалдылығы оның басқа да грамматикалық белгілерімен бір қатарда (предикативтілік, интонация) дәстүрлі синтаксис ғылымы аясында бұрыннан қарастырылып келді. Атап айтқанда, сөйлемнің объективті модалдылығы деп сөйлем мазмұнының болмысқа қатынасы түсініледі. Сөйлем мазмұнында белгілі бір реалды не бейреалды болмыс бекітіледі не жоққа шығарылады және ол шақ, жақ, рай тұлғаларының бірінде және интонация арқылы белгіленеді. Ал субъективті модалдылық дегенде сөйлем мазмұнына деген айтушының көзқарасы түсініледі, ол әр түрлі модал сөздер, рай тұлғалары, оқшау сөздер, интонация т.б. тәсілдер арқылы беріледі.

Модалдылықты сондай-ақ жұмсалым грамматикасында функционалды-семантикалық өріс тұрғысынан қарастыратын еңбектер бар. Онда ол сөйленім деңгейінде сөз болып, «сөйленім мазмұнындағы объективтік байланыстарды (объективтік модалдылық) және сөйлеуші көзқарасы

тұрғысынан осы сөйленімнің мазмұнының айқындылық дәрежесін (субъективтік модалдылық) білдіретін тілдік категория» [5] ретінде танылады.

Мәтін модалдылығына келетін болсақ, мәселе әлдеқайда күрделірек. Бұл мәтіндегі автор көзқарасы дегенмен ұштасып жатады, сондықтан “мәтін модалдылығын” “автор модалдылығы” ұғымымен ауыстырып қолдана беруге де болады.

Мәтіндегі автор көзқарасын мәтінжасаудың бір ұстанымы, ал оны зерттеуді мәтінтанудың бір жолы, әдісі ретінде қарауға болады.

Мәтінде қарым-қатынас актісі (коммуникация) жүзеге асатындықтан, сөйлеушімен(жазушы) қатар тыңдаушы, мәтінді қабылдаушы(оқырман) адам да ескеріледі. Жазушы не сөйлеуші адамның болмысты қабылдап, оны белгілі бір тілдік бірліктер арқылы мәтінде бейнелеп жеткізуі екі жақты үдеріс. Бұл жерде автордың оқырманмен (тыңдарманмен) қарым-қатынасы (оның жай-күйі, дайындығы, т.б. жайлар) ескеріледі. Сонда мәтін модалдылығын автордың мәтіндегі оқырман (тыңдарман) үшін жасалған өзіндік көзқарасы, негізгі ойы, идеясы, өзіндік құндылықтар нысаны деп қарауға болады.

Бейнелеу мазмұнына автордың көзқарасы, бағасы сол мазмұнды жарыққа шығаруға қажет тәсілдерді іздестіруді керек етеді. Ол тәсілдерді таңдау әр автор үшін және мәтін түріне қарай әр түрлі болады және олардың мақсат-дәлелдемелері болуы керек. Тілден тысқары жайттарға тәуелді болып келетін бұл мақсат, дәлелдемелер мәтін модалдылығын жасауға(тудыруға) себепші болады. Мәтінге «формалды және автордың мақсат-ниетіне және ғылыми, интеллектуалдық, адами, эстетикалық бағыт-бейіміне, қарым-қатынас жағдайына лайықталған мазмұндық элементтердің тұтастығы» деген анықтама берілгенде осы жағдайлар ескеріледі.

Мәтін модалдылығын ең алғаш белгілеген ғалым И.Р.Гальперин. Ол табиғаты жөнінен субъективтік мәнге ие модалдылық мәтінде грамматикалық емес, функционалды-семантикалық сипатқа ие дейді. Мәтін бөліктерінде модалдылық бірдей сипатта болмайды: ол кейіпкерлерді сипаттауда, авторлық сентенцияларда, мәтіннің жекелеген бөліктерін өзектендіруде, т.т. білінеді [6,115].

XX ғ. 80-90 жылдарынан бастап мәтін модалдылығы қауырт зерттеле бастады. Бұл тіл ғылымында антропоөзектілік парадигманың күшеюіне байланысты еді. Мәтін антропоөзектілігі инсан-адамның мәтінді туғызушы әрі мәтінді қабылдаушы деңгейінде де сол мәтінді ұйымдастырушы орталық тұлға екендігінен келіп шығады.

Мәтін модалдылығының құрылымы «автор – мәтін – оқырман» қарым-қатынасы арқылы анықталады [7].

Мәтін модалдылығы көркем шығарманың тұтас мәтіні арқылы жасалады. Қандай мәтін болмасын, соның ішінде әсіресе көркем мәтін (тұтас шығарма) модалдық қатынастардың күрделі де көпқырлы жүйесінен тұрады. Ол көркем шығарманың қандай пішінінде көрініс тауып жасалады дегенге келетін болсақ, көптеген зерттеушілердің пікірінше, шығарманың мынадай субъектілік-тілдік аймақтарының ара қатынасынан, өзара байланысынан келіп шығады: баяндаушы, әңгімелеуші, арнайы баяншы және кейіпкерлер. Аталған баяншы түрлерінің сөздері шығарманың әртүрлі баяндау қабаттарын құрылымдайды: әңгімелеуші немесе арнайы баяншы сөзі, төл сөз (кейіпкер сөзі), ортақ төл сөз. Автор модалдылығын (автор бейнесін де) зерттеу шығарманың осы аталған тілдік құрылымын (баяндау қабаттарын) талдау арқылы жүргізіледі.

Шығармашылық үдерістің маңызды категориясы ретінде автор модалдылығын зерттеуде «автор – герой» категориясы ерекше рөл атқарады. «Автор–герой» категориясы арқылы бейнеленген әңгімелеуші субъектілердің әралуандылығы шығарманың тілдік құрылымын жасайды және оларды талдау арқылы автор модалдылығы, автор бейнесі ұғымдарының мәні ашылады. Шығармада қолданылатын әрбір көркемдік тәсіл қаламгердің көзқарасын, дүниетанымын бейнелеуге қызмет ететіндіктен, бұл шығарманың көркем идеясын түсінуге де алып келеді.

Шығарманың идеясына сәйкесті пішін табу үшін суреткерге шығарманың мәтіншілік субъектілеріне қатысты өзінің белгілі бір позициясын ұстануы керек, яғни олардың субъектілік-тілдік аймақтарын табуы тиіс. Сондықтан «автор – герой» категориясы автор модалдылығының өзегін құрайды, яғни баяндауды құрылымдаушы қатынастарды білдіретін шығармашылық үдерісті ішкі жағынан ұйымдастыратын пішін болып табылады. Ол қатынастардың мәні автор мен автор бейнесінің әртүрлі қырларының өзара әсерлесуінде жатыр және ол баяндау типтері арқылы көрінеді. «Автор – герой» категориясында адамның мәтіндегі сыртқы, ішкі көріністері, яғни мәтінсырттылық субъектілер (автор, оқырман) және мәтіншілік субъектілер (әңгімелеуші, баяншы, кейіпкер) қатар

көрініс табады және баяндау субъектілерінің «мені» авторлық «меннің» дискурсивті позициясы болып табылады.

Мәтін модалдылығы ұғымы мен автор бейнесі ұғымы бір-бірімен ұштасып, тығыз байланысып жатады. «Автор бейнесі» - көркем әдебиет тілінің ішкі сапалық қасиеттері мен заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік беретін категориялардың бірі әрі негізгісі» [8, 154].

«Автор бейнесін» В.В.Виноградов көркем әдебиет тілі теориясындағы орталық мәселелердің қатарына қояды. «Шығарманың идеялық бағыты, ой-түйіні, көркем мазмұны, - дейді ғалым, - кейіпкер бейнелерін құруынан, олардың қарым-қатынастары мен байланыстарынан, баяндау мен диалогтың құрылысынан, және солардың бәрінің басын біріктіретін автор стилінен, тұтас шығарманың композициялық бірлігінен жасалатын автор бейнесінің құрылымынан көрінеді» [1,83].

В.В.Виноградовтың пікірінше, «тілдік құралдарды сұрыптап, таңдап орналастыру нәтижесінде жүзеге асатын түрлі экспрессивтік-стильдік бояулар, бағалаулар мен олардың сипаты шығарманың идеялық мәні, суреткердің талғам-талабы, шығармашылығы туралы түсінік береді. Ал мұның бәрі шығарманың стильдік бірлігін белгілейтін автор бейнесінің тілдік құрылымында көрініс табады» [1,83].

Орыс зерттеушісі В.Б.Катаев: «В.В.Виноградов, Г.А.Гуковский, Ю.М.Лотман т.б. еңбектерінде көркем шығарма мәтінін зерттеуде көркем шығармада сыртқы объективті болмыстың бейнеленуін ғана емес, оны бейнелеуші субъектінің, яғни автордың өзінің бейнеленуіне де көңіл аударыла бастады. Өйткені көркем мәтіннің ешбір жағы автордың көкірек көзінің сүзгісінен өтпей жасалмайды. Шығармасында автор сыртқы әлемді жай ғана сипаттамайды, өзі де сипатталады. Көркем шығарманың эстетикалық, танымдық мәнінің сыры сында жатса керек» [9,29], - дейді.

Сонымен автор бейнесі деген не, оның құрылымдық компоненттері, түрлері қандай?

Алдымен басын ашып алатын жай: «автор бейнесі» - өмірбаяндық емес, құрылымдық-көркемдік, көркем тілдік категория. «Автор бейнесі» дегеннен жазушының дүниетанымдық, әлеуметтік, мінез-құлықтық, т.б. ерекшеліктерінен тұратын жеке басының қасиеттерінің жиынтығын түсінбейміз. Дегенмен жазушының жеке басының ерекшеліктері оның туындыларынан байқалып тұратынын да жоққа шығаруға болмайды. Алайда «автор бейнесі» дегенде өзара байланысты мынадай екі ұғымды түсінеміз: 1) шығарманың субъектісі, яғни, шығарманың белгілі бір көркем-идеялық көзқарастармен ұласқан өзіндік көркемдік әлемін туғызушы субъект; 2) көркем шығарманың ұйымдастырушылық орталығы болып табылатын тілдік құрылымы.

Болмысты әр жазушы өз «нүктесінен» - өзінің адамгершілік, идеялық т.б. ұстанымы тұрғысынан көріп бағалап, соны туындысында әр түрлі жағдайлардағы тоғысулар, қарама-қарсы қоюлар арқылы бейнелеп шығады. Автор бейнесінің көрінуі шығарманың көркем-тілдік құрылымы арқылы жүзеге асады. Сондықтан «автор бейнесі» шығарманың өзі көрініс табатын көркем-тілдік құрылымынан тыс қаралмайды, онымен тығыз байланыста болады. «Автор бейнесін» осылай түсініп бағаласақ, В.В.Виноградовтың мына сөздері түсінікті болып шығады: «образ автора – это индивидуальная словесно-речевая структура, пронизывающая строй художественного произведения и определяющая взаимосвязь и взаимодействие всех его элементов» [1, 151-152].

Шығармашылық үдерістің қалай басталатынына назар аударсақ. Шығарманы жазуға кіріскен кезде қаламгер алдына белгілі бір мақсат қояды. Ойында, қиялында пайда болған идеяны, мазмұнды беру үшін соған сай пішінді іздейді. Өзін қалай ұстаудың жолдарын іздейді: өзінің жеке тұлғасын ашып көрсету керек пе, әлде оны жасырын ұстауы тиіс пе? Осы жерде мәтінде берілген көзқарастың объективтілігінің қандай дәрежеде екендігі туралы мәселе шығады. Міне, осы объективтіліктің берілу дәрежесіне қарай оқырманда баяндау субъектісі туралы пікір қалыптасады. Автор бейнесін анықтау да осыдан келіп шығады.

Көркем шығарманың баяндау субъектісін белгілеу қаламгердің өзіне де оңайға соқпайды. Оны анықтау күрделі, азапты, қиын жол екенін жазушылардың өз сөздері де дәлелдейді. Қадыр Мырза Әлі: «Шығармашылық процесс – сау адамның өзі үшін түсініп болмайтын аса күрделі құбылыс. Оны тек байқайсың, сезінесің, бірақ талдап бере алмайсың. Бұл өзі ақыл аумағына сыя бермейтін құпия құбылыс, үңіле алмайсың, ұстағың келеді, ұстай алмайсың, сынаптай сусын шығып кетеді», - десе, Дулат Исабеков: «Оқиғаның сұлбасы дайын болғанмен, шығарманы құрайтын кірпіш-детальдар, ою-өрнек пен әшекейлер, кейіпкерлердің дәл сол сәттегі көңіл-күйі мен жан толқуларын анық та қанық бере алатын бір сөз, бір бояуын таппай, санаңдағы сөздік қорды мың ақтарып, жүз саралап сарсаңға түсесің», - дейді.

Шығарманы жазуда, оның қажетті пішінін табуда авторға бірнеше факторлар әсер етеді. Шығармасына нысан болған деректік материалды берудің сенімді, ыңғайлы, мәнерлі пішінін табуға

жазушының бейнеленетін нәрсеге өзіндік адами көзқарас-ұстанымы да, өзіндік бейімдік ерекшеліктері (мінез-құлқы, бір нәрсеге әуестігі) де әсер етеді. Осыған байланысты кейбір авторлар өзін анық, ашық көрсетсе, кейбірі кейіпкерлерінің тасасына жасырынады, үшіншісі жазғанынан аулақтап мүлде объективтендіріп жібереді. Оның көзқарасын оқырманның өзі іздеп табуы керек.

Сөйтіп, баяндау субъектісі автор тарапынан таңдалып алынған соң, оны бейнелейтін тілдік құралдар сұрыпталады. Ол үшін автор алдымен, үшінші жақта баяндай ма, не бірінші жақта өз атынан сөйлей ме, не кейіпкер атынан баяндай ма, не ойдан құрастырылған үшінші бір адамның атынан сөйлей ме, осы мәселелерді шешіп алады.

Баяндау субъектісін берудің, оны түсінудің мұндай әржақтылығы оны таңдаудың тілдік формасы түріндегі автор бейнесін құрудың негізін қалайды.

Автор бейнесі, негізі, оқырманның санасында қалыптасады, оқырман оны өзінің санасында туғызады. Әрине, ол автордың көмегімен, кейде тіпті оның ырқынан тыс қалыптасады. Демек, автор бейнесі оқырманның қабылдау аймағына жатады.

Автордың адами мәнінің, тұлғасының шығармада көріну жолдарын, оның құрылымдық және мазмұндық көрсеткіштерін анықтау үшін нақты шығарма мәтіндеріне құрылымдық-тілдік талдаулар жасау қажет.

Қорытындылай келе айтарымыз, автор бейнесіне қатысты мынадай мәселелердің басы ашылып, анықталған болып есептеледі: автор бейнесінің тек қана көркем әдебиетке тән екендігі; автор бейнесі мен автор өмірбаянының бір еместігі; автор бейнесі көркем шығарманың ұйымдастырушы, бәрінің басын біріктіруші орталығы екендігі; автор бейнесі мен жазушының дара стилінің ажырамас бірлігі; автор бейнесінің оқырманның қабылдау аймағына жататыны, алайда оның тілдік құрылымға ие екендігі; автор бейнесінің мәтінді мағыналық, эстетикалық жағынан ұйымдастырып, мәтіннің өн бойын қамтитындығы; автор, кейіпкер және сипатталатын болмыс араларындағы құндылық қатынастарды тұтастыратын аксиологиялық сипатқа ие екендігі; автор бейнесінің прагматикалық бағыттылығы.

Автор бейнесін зерттеудің болашақ бағыт, бағдарын мына жайлар белгілейді: автор бейнесінің лингвистикалық мәртебесін, классификациялық белгілерін анықтау; автор бейнесінің мәтіннің басқа категорияларымен: ақпарат беру, модалдылық, мәтіннің мүшеленуі, ретроспекция, проспекция т.б. байланысын, әсерлесуін, иерархиялық қатынасын анықтау; автор бейнесінің тілдік көрінісінің формалары мен тәсілдерін анықтау; жазушының дара стилін қалыптастырудағы рөлін анықтау; мәтіннің бірлігі мен тұтастығын жасаудағы рөлін анықтау; автор бейнесінің типологиясын жасау.

Сонымен, тілдік тұлға, мәтін (автор) модалдылығы, автор бейнесі – бұлар бір-бірімен тығыз байланысты, өзара ұштасып жататын категориялар. Сонымен қатар әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері, белгілері, бітім-болмыстары бар.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Виноградов В.В. О языке художественной прозы. – М.1980.
2. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.1987. – 261с.
3. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – М.: ГНОЗИС, 2004. – 389 с.
4. Мұратова Г.Ә. Абайдың тілдік тұлғасы: дискурстық талдау мен концептуалдық жүйесі. Фил. ғыл. док.... авторефераты. – Астана, 2009.
5. Құлманов С.Қ. Қазақ тіліндегі мүмкіндік модалділігінің функционалды сематикалық өрісі. Фил. ғыл. канд. ... авторефераты. – Алматы, 2004.
6. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М., 1981.
7. Попова Е.А. Авторская модальность как средство выражения антропоцентричности текста. Автореферат дис. ... к.ф.н. – Липецк, 1996.
8. Шалабай Б. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Астана, 2017.
9. Катаев В.Б. К постановке проблемы образа автора // Научные доклады высшей школы. Серия «Филологические науки». – 1966. – №1. – С. 25-32.